

Antwerpen en de ontwikkelingen in de pamfletproductie tijdens de Opstand (1576-1585): een kwantitatief-typologische analyse

Christophe SCHELLEKENS

Abstract

This article analyzes a corpus of pamphlets produced in and/or related to Antwerp in the period between the Pacification of Ghent (1576) and the retaking of the city by the Habsburg regime under Farnese (1585). The quantitative evolutions within this corpus are related to events, actors and circumstances. Especially Don Juan and the duke of Anjou have caused peaks in Antwerp's pamphlet production. In general, the themes of pamphlets were of interest to an audience wider than Antwerp's residents, although also actors in the city's civil society used this medium. The choice of genres of pamphlets and their reminiscence to other forms of communication are also discussed. The last part of the article focuses on the role of printers and publishers.

Veel gebeurtenissen maken 1576 tot een sleuteljaar in de Opstand in de Nederlanden. De dood van landvoogd Requesens in het voorjaar, gevolgd door de interimregering van de Raad van State en de machtsovername van de Staten van Brabant vormden een eerste aaneenschakeling van crisismomenten.¹ Het gebrek aan financiële middelen om de soldij van de Spaanse troepen te betalen bracht vanaf de zomer van 1576 bovendien ook een reeks van muiterijen op gang. De gebeurtenissen die het sterkst voortleven in de collectieve herinnering vonden echter plaats in het najaar: de genoemde muiterijen mondden immers uit in de Spaanse furie in Antwerpen tussen 4 en 7 november en onmiddellijk daarna – maar niet louter als een gevolg ervan – werd de Pacificatie van Gent gesloten.

Het is gezien deze reeks van belangrijke gebeurtenissen dan ook merkwaardig dat er geen pamfletten over deze gebeurtenissen zijn terug te vinden die in 1576 in Antwerpen werden gepubliceerd. De stad was in de eerste fase van de Opstand immers het belangrijkste centrum voor de productie van pamfletten en ander gedrukt materiaal dat gericht was op het overbrengen van nieuws en

¹ Gustaaf Janssens, *Brabant in het verweer?: loyale oppositie tegen Spanje's bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese 1567-1578* (Kortrijk: UGA 1989).

propaganda.² Dit hiaat roept vragen op over de pamfletproductie in Antwerpen in de periode van de ‘Calvinistische republiek’ (1576-1585).³

De Amerikaanse boekhistoricus Robert Darnton heeft erop gewezen dat drukwerk in een complex communicatief web moet worden geïnterpreteerd.⁴ Naast de gedrukte tekst hebben ook lezers, infrastructuur en andere tussenpersonen een plaats in dat web. Deze bijdrage richt zich eerst op het volume aan drukwerk dat circuleerde binnen dat netwerk door de kwantitatieve evoluties in kaart te brengen die waar te nemen zijn in de productie van pamfletten die aan Antwerpen kunnen worden gerelateerd. Centraal in dit onderdeel staat het verband tussen gebeurtenissen en pieken in de pamfletproductie. Vervolgens zullen de belangrijkste typologische eigenschappen van de pamfletten en de evoluties hierin in de periode van de republiek worden besproken. Ook deze verschillende types kunnen immers beschouwd worden als elementen in het communicatieve web. Tot slot zullen de rollen van auteurs, drukkers en uitgevers binnen de productie en circulatie van pamfletten worden belicht. Voorafgaand aan deze drie onderdelen wil ik dit onderzoek echter eerst kort situeren in de historiografie over nieuws, publiek debat en propaganda tijdens de Opstand. Dit artikel wil de evolutie van de publieke opinievorming in en over Antwerpen tijdens een uitzonderlijk decennium in de geschiedenis van de stad immers inschakelen in een breder debat over de plaats van drukwerk in de vroegmoderne periode en de omgang daarmee.⁵

DE OPSTAND IN DEBAT EN PROPAGANDA

Dat publieke opinie en gedrukte propaganda een belangrijke rol speelden in de gang van zaken tijdens de Opstand (1566-1648), wordt al meer dan een eeuw erkend. Zo gaf de Gentse hoogleraar Paul Fredericq in 1907 al een

² F. de Nave, ‘Antwerpen, dissident drukkerscentrum in de 16de eeuw: algemene synthese’, in: D. Imhof, F. de Nave en Gilbert Tournoy eds., *Antwerpen, dissident drukkerscentrum: de rol van de Antwerpse drukkers in de godsdienststrijd in Engeland (16de eeuw)* (Snoeck-Ducaju & Zoon 1994) 13-21; Werner Waterschoot, ‘Antwerp: books, publishing and cultural production before 1585’, in: Patrick O’Brien e.a. eds., *Urban Achievement in Early Modern Europe: Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London* (Cambridge University Press 2001) 233-248.

³ De historiografie over deze periode uit de Antwerpse geschiedenis is op dit moment nog zeer beperkt. Zie voornamelijk Guido Marnef, ‘The process of political change under the Calvinist Republic in Antwerp (1577-1585)’, in: M. Weis ed., *Des villes en révolte Les républiques urbaines aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle* (Turnhout: Brepols 2010) 25-33. <<http://hdl.handle.net/10067/834230151162165141>>.

⁴ Robert Darnton, ‘Wat is “De geschiedenis van het boek”?’ in: vert.Christien Jonkheer, *De kus van Lamourette: bespiegelingen over mentaliteitsgeschiedenis* (Bert Bakker 1990) 103-125.

⁵ Naast de hieronder besproken historiografie die rechtstreeks verband houdt met de opstand geven deze twee bundels goed de huidige stand van het onderzoek over publieke opinie weer: Femke Deen, David Onnekink en Michel Reinders, eds., *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic* (Brill 2011); Arjan van Dixhoorn, Jan Bloemendal en Elsa Strietman, eds., *Literary Cultures and Public Opinion in the Low Countries, 1450-1650* (Leiden: Brill 2011).

selectie van pamfletten over de ‘beroerten’ uit.⁶ Het proefschrift van P.A.M. Geurts uit 1956 is ongetwijfeld het pionierswerk geweest voor de inhoudelijke analyse van grote volumes pamfletten uit deze periode.⁷ Ook typologie en de rol van de netwerken achter de productie – vooral dan de rol van Willem van Oranje – werden al in dit werk besproken. Aan het einde van de jaren 1980 verschenen twee andere studies – opnieuw opgezet als proefschriften – waarin de rol van pamfletten in de Opstand werd geanalyseerd.⁸ Beide werken vullen elkaar aan: waar Martin Van Gelderen zich – geïnspireerd door de methodologie van de ‘Cambridge School’ – richtte op de debatten rond politiek gedachtegoed die in de pamfletten werden gevoerd, bestudeerde Craig Harline vooral de rol en de opkomst van het fenomeen ‘pamflet’ tijdens de Opstand en in de eerste decennia van de Republiek. Harline was daarbij de eerste auteur die ook nadrukkelijk kwantitatieve analyses toepaste op de overgeleverde pamflettencorpora. Zeer recent rondde Femke Deen haar proefschrift af over de rol van propaganda in de eerste fase van openlijk verzet tegen Filips II, zijn landvoogden en lokale aanhangers in Amsterdam.⁹ Waar de hierboven genoemde auteurs steeds de aspiratie hadden een aspect van propaganda en publiek debat voor een periode van enkele decennia te bespreken binnen de ruimte van de gehele Nederlanden, ligt de focus van Deens proefschrift op een afgebakende ruimte en een tijdsbestek van niet meer dan een goed decennium (i.c. Amsterdam van Beeldenstorm tot Alteratie). Ook opvallend aan dit werk is dat het zich expliciet niet beperkt tot pamfletten, maar integendeel slechts een beperkte plaats geeft aan dit drukwerk binnen een veel uitgebreider web waarin mondelinge en handgeschreven communicatie een meer prominente plaats krijgen.

Deens onderzoek is ook één van de eerste werken over publieke opinievorming waarin de grote pamfletcollecties niet worden gebruikt als de voornaamste bronnencorpora.¹⁰ Dat was bij Geurts, Van Gelderen en Harline wel het geval. Ook in dit artikel zal ik mij hoofdzakelijk baseren op een bronnencorpus dat is samengesteld vanuit de bekende Knuttelcollectie in Den Haag, aange-

⁶ Paul Fredericq, *Het nederlandsch proza in de zestiende eeuwse pamfletten uit den tijd der beroerten met eene bloemlezing (1566-1600) en een aanhangsel van liedjes en gedichten uit dien tijd* (Brussel: Hayez 1907).

⁷ Pieter Antoon Marie Geurts, *De Nederlandse opstand in de pamfletten 1566-1584* (Nijmegen: Dekker en van de Vegt 1956).

⁸ Martin van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590* (Cambridge University Press 2002); Craig E. Harline, *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic* (Martinus Nijhoff 1987).

⁹ Femke A. Deen, ‘Moorddam: publiek debat en propaganda in Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand (1566-1578)’ (Amsterdam: Universiteit van Amsterdam 2012).

¹⁰ Een belangrijke uitzondering hierop vormt het oeuvre van Alastair Duke: Judith Pollmann and Andrew Spicer, *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands: Essays in Honour of Alastair Duke* (Brill, 2007); Alastair Duke, *The Reformation and Revolt in the Low Countries* (Continuum International Publishing Group, 2003); A. C. Duke, Judith Pollmann, and Andrew Spicer, *Politics Print and Piety in the Habsburg Netherlands: Selected Essays of Alastair Duke* (Ashgate Publishing, Ltd., 2009).

vuld met enkele drukjes uit de Groningse Van Alphencollectie.¹¹ De verzamelaars en bibliografen die deze collecties hebben bijeengebracht lijken daarbij gedreven te zijn door een streven naar exhaustiviteit, hoewel de invloed van persoonlijke voorkeuren en interesses niet uit te sluiten valt.¹² Naast de grote collecties werd ook het aanbod uit de Short Title Catalogue Vlaanderen evenals dat in de recente bibliografie *Netherlandish Books* voor de periode in kwestie nagekeken.¹³ Ook de productie van Plantijn tijdens deze periode werd vergeleken met wat bewaard is in de Knuttel- en Van Alphen-collectie.¹⁴ Hoewel het hier besproken corpus dus niet exhaustief is, meen ik wel dat de samenstelling ervan voldoende afgewogen is om betrouwbare vaststellingen over de in dit artikel behandelde vragen te kunnen doen. Omdat enkel via de omweg van bewaarde collecties een zicht kan worden geboden op de pamfletproductie van deze periode, dienen alle bevindingen steeds in dit licht te worden geïnterpreteerd. Dat deze collecties bij gebrek aan andere gegevens niet als representatief kunnen worden beschouwd, is net door het ontbreken van zulke andere gegevens geen bezwaar.

Als laatste punt van deze inleidende beschouwing is het van belang ook kort in te gaan op de aard van de bronnen die hier centraal staan. Een precieze omschrijving geven van wat pamfletten precies zijn, is bijzonder moeilijk.¹⁵ De combinatie van gevarieerde inhoudelijke en vormelijke kenmerken lijkt het herkennen van een pamflet tot een veeleer intuïtieve handeling te maken.¹⁶ Hoewel er ook handgeschreven pamfletten circuleerden in deze periode, zullen hier enkel gedrukte pamfletten worden opgenomen. De rol van de producenten van drukwerk is immers beter in kaart te brengen dan die van de auteurs en distributeurs van (vaak anonieme) handgeschreven opiniërende en op propaganda gerichte teksten.¹⁷ Op vormelijk vlak zijn een klein formaat en een volle bladspiegel de voornaamste eigenschappen van pamfletten. Inhoudelijk

¹¹ Beide collecties zijn ontsloten in de TEMPO-databank (<http://tempo.idcpublishers.info/>). Volledige referenties van alle Knuttel- (Kn) en Van Alphennummers (VA) kunnen in deze databank worden opgevraagd.

¹² Over het verzamelen van pamfletten en de totstandkoming van de Knuttelcatalogus, zie de bijdrage van H. van der Hoeven in de heruitgave van deze catalogus: Willem Pieter Cornelis Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek D. 5. 1776-1795* (Utrecht: HES Publ. 1978) V-XXIII.

¹³ Malcolm Walsby en Andrew Pettegree, *Netherlandish Books. Books Published in the Low Countries and Dutch Books Printed Abroad before 1601* (Leiden: Brill 2011).

¹⁴ Léon Voet, *The Plantin Press (1555-1589): a bibliography of the works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden* (Amsterdam: Van Hoeve 1980).

¹⁵ Jeroen Salman, *Het lange leven van het pamflet: boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum: Verloren 2006); R. J. Harms, 'De uitvinding van de publieke opinie: pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw' (Universiteit Utrecht 2010) 13-26. <<http://igitur-archive.library.uu.nl/dissertations/2010-0909-200309/UUindex.html>> [bezoekt 11 december 2012].

¹⁶ George Orwells opmerking over pamfletten is in dit verband zeer sprekend: "To ask 'what is a pamphlet?' is rather like asking 'what is a dog?'. We all know a dog when we see one, or at least we think we do, but it is not easy to give a clear verbal definition", geciteerd in: Salman, *Het lange leven van het pamflet*, 7.

¹⁷ Over het exacte aantal drukkers dat actief was in Antwerpen is echter ook betrekkelijk weinig geweten, zie: de Nave, 'Antwerpen, dissident drukkerscentrum in de 16de eeuw: algemene synthese', 17.

zijn vooral de actualiteitswaarde en de activerende stijl van de tekst kenmerkend. In totaal werden 158 drukwerkjes verzameld die aan de criteria voldoen dat ze in Antwerpen zijn gedrukt of Antwerpen als onderwerp hebben.¹⁸ Dubbels, vertalingen en (al dan niet uitgebreide) herwerkingen werden bewust behouden in dit corpus. Deze zijn immers relevant om te peilen naar de populariteit van onderwerpen en hun onderlinge verhouding geeft inzicht in de verspreiding van teksten. Van de 158 verzamelde stuks, is het overgrote deel (122) geproduceerd in Antwerpen. Van 15 pamfletten is geen plaats van uitgave bekend. Binnen de verzameling van 21 pamfletten die geproduceerd zijn buiten Antwerpen maar een aan Antwerpen gerelateerd onderwerp hebben, is geen overwicht van een andere stad als productiecentrum van nieuws over Antwerpen te onderscheiden. Wel is er binnen deze groep een afgetekend overwicht van productieplaatsen uit de Noordelijke gebieden van de Nederlanden die op dat moment buiten de Habsburgse controle vielen. Ook stammen deze pamfletten voornamelijk uit de laatste drie jaren van de stadsrepubliek. Enkele pamfletten hebben een dubbele plaats van uitgave. Het gaat hierbij dan steeds om de combinatie van Antwerpen met een meer noordelijk gelegen stad (Utrecht, Leiden en 's Hertogenbosch).¹⁹

VAN FURIE TOT OVERGAVE: EEN KWANTITATIEF-INHOUDELIJKE EVOLUTIE

In november 1576 kon Christoffel Plantijn zijn drukkerij slechts met veel moeite en financiële inspanningen behoeden voor een gehele vernietiging.²⁰ De chaos die volgde op de Furie moet gemaakt hebben dat er in de rest van dat jaar geen pamfletten van zijn persen kwamen. Ook in de maanden voorafgaand aan deze grootschalige plundering en moordpartij leverde Antwerpens meest gekende en best gedocumenteerde drukker geen pamfletten af.²¹ Andere Antwerpse drukkers lieten gedurende heel 1576 evenmin pamfletten na. Toch zijn voor de periode tussen 1576 en 1579 – het jaar waarin met de Unie van Atrecht en de Unie van Utrecht de opdeling in de Nederlanden voor het eerst een uitgesproken ruimtelijke en institutionele veruitwendiging kreeg – het

¹⁸ De kenmerken van deze pamfletten (auteur, drukker, plaats van uitgave, subgenre, etc.) werden verzameld in een databank, die bij de auteur verkregen kan worden. Bijlage II lijst de catalogusnummers van de besproken pamfletten op. Via de website van TEMPO of in het werk van Knuttel en Van Alphen kunnen de volledige bibliografische gegevens worden teruggevonden. De databank met gegevens kan op verzoek bij de auteur verkregen worden.

¹⁹ Kn 745, 556, 563, 406

²⁰ Léon Voet, *The Golden Compasses. The History of the House of Plantin-Moretus*. (Amsterdam/Londen/New York: Vangendt & Co/ Routledge & Kegan Paul/ Abner Schram 1969) 85-87.

<http://www.dbnl.org/tekst/voet004gold01_01/downloads.php> [bezoekt 7 januari 2013].

²¹ Voet, *The Plantin Press (1555-1589)*, 2484-2485.

grootste volume pamfletten terug te vinden.²² Het jaar 1579 is hierbij goed voor het grootste volume, met 36 stuks.

Dat de Pacificatie van Gent geen sluitende tekst was die de tegenstellingen in de Nederlanden overbrugde, maar eerder een behoudsgezinde *ad hoc* alliantie die het gevolg was van de uitzonderlijke gang van zaken die eraan vooraf ging, wordt vandaag algemeen erkend.²³ Ook in de jaren die erop volgden, bleek snel dat dit verdrag geen solide basis voor een stabiele politieke orde in de Nederlanden kon bieden. Een deel van de verklaring voor het groot volume pamfletten dat verscheen tussen 1576 en 1579 ligt dan ook in het publiek debat dat hierover werd gevoerd. Het is echter merkwaardig dat de eindresultaten van dit debat – de twee Unies – slechts zeer beperkt aan bod kwamen.²⁴ Vooral de marginale positie van berichtgeving over de in januari 1579 gesloten Unie van Utrecht, waar Antwerpen in de zomer van dat jaar bij zou aansluiten, is markant. Op dat moment zat Antwerpen natuurlijk al uitgesproken in het opstandige kamp, waardoor de aansluiting misschien te zeer een juridische formaliteit was om nog onderwerp te zijn van propaganda en eventuele commentaar.²⁵ Weliswaar was de Unie van Atrecht meer het onderwerp van commentaar, wat er op duidt dat pamfletten die gericht waren op het bekritisieren van andere partijen een belangrijkere plaats innamen dan teksten die eigen verdiensten naar voor schoven.²⁶

Meer dan verdragen en instellingen waren het vooral personen die als mikpunt van kritiek en propaganda dienden. Voor de periode tot 1579 springt het aantal drukwerkjes over Don Juan van Oostenrijk hierbij in het oog.²⁷ Met 24 pamfletten (dubbels en vertalingen inclusief) is bijna één derde van de teruggevonden teksten voor deze periode gerelateerd aan de nieuwe landvoogd. Brieven van zijn hand die werden onderschept, reacties van de Staten op zijn ondernemingen en zijn rol in het eeuwig edict worden alle meervoudig en in

²² Met 76 stuks zijn 1577 t.e.m. 1579 samen goed voor bijna de helft van het verzamelde corpus. Zie bijlage I voor een overzicht van de volumes per jaar.

²³ Over de Pacificatie, zie: Michel E. J. Baelde, *Opstand en pacificatie in de lage landen: bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent: verslagboek van het Tweedaags Colloquium bij de vierhonderdste verjaring van de Pacificatie van Gent* (Snoeck-Ducaju 1976); W.P. Blockmans en P. Van Peteghem, 'De Pacificatie van Gent als uiting van continuïteit in de politieke opvattingen van de standenvertegenwoordiging', *Tijdschrift voor geschiedenis* 89 (1976) 322-334.

²⁴ Het corpus bevat één pamflet over de Unie van Utrecht: *Verhandelinghe, vande vnue, eeuwvich verbondt ende eendracht [...] binnen der stadt Vtrecht gheslooten*, Antwerpen/Utrecht, Molijns, 1579 (Kn 406).

²⁵ Ook in andere pamfletten is weinig te merken van debat over de totstandkoming van de Unie. Over dit debat, zie: Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590*, 51-52 en 217; Over de omstandigheden waarin de Unie tot stand kwam, zie: S. Groenveld en H. L. Ph Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht: wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Nijhoff 1979).

²⁶ Het corpus bevat drie aan de Unie van Atrecht gerelateerde pamfletten: *Lettres des estats d'Artois, et des députés de Haynaut & Douay, aux députés des Estats generaux des pais bas, assemblés en la ville d'Anuers.*, Antwerpen, Plantijn, 1579 (in twee verschillende edities, Kn 428 en 429); *Brief der Staten van Artois, ende der ghedeputeerden van Henegauwe ende Douay: tot de ghedeputeerde van de generale Staten van de Nederlanden, vergadert in de stadt van Antwerpen.*, Antwerpen, Plantijn, 1579 (Kn 430).

²⁷ De voorname plaats van Don Juan als onderwerp van propaganda komt al uitgebreid aan bod bij Geurts. Zie: Geurts, *De Nederlandse opstand in de pamfletten 1566-1584*, 61-82.

verschillende talen besproken. Het grote merendeel van deze pamfletten werd gepubliceerd voor het overlijden van Don Juan in oktober 1578 aan de gevolgen van tyfus. Opvallend daarbij is dat er geen teksten zijn gepubliceerd over zijn daden, zoals de inname van de citadel van Namen, zijn overwinning te Gembloers en zijn verlies in Rijmenam. Ook lijkt zijn passage in de Nederlanden te kort te zijn geweest om in de latere propaganda een rol als die van Alva toebedeeld te krijgen. Hoewel er na zijn dood nog occasionele referenties naar zijn passage werden gemaakt, was hij veel minder geschikt als een blijvende incarnatie van Spaanse wandaden in de Nederlanden.²⁸

Naast Don Juan zijn er natuurlijk ook nog andere gebeurtenissen die een voorname positie in het corpus innemen. De vredesonderhandelingen in Keulen, de eerste contacten met de Hertog van Anjou en de passage van Aarts Hertog Matthias van Oostenrijk zijn enkele van de voornaamste onderwerpen.²⁹ Het is echter belangrijk om op te merken dat naast pamfletten die betrekking hebben op het gewestelijk niveau van de Nederlanden en de internationale dimensie van het conflict ook een tiental drukken over de situatie binnen Antwerpen het licht zagen. Daarmee is de periode tot met 1579 één van de rijkere op dit vlak.

De jaren van 1580 tot en met 1583 zijn samen goed voor 59 pamfletten uit het corpus. Zoals kan worden opgemerkt in bijlage I, werd het aantal van 1579 nooit meer benaderd. Waar Don Juan de pamfletproductie voor zijn dood domineerde, is het de Hertog van Anjou die in de jaren 1580-1583 aanleiding gaf tot momenten van verhoogde pamfletproductie. Met respectievelijk 16 en 8 stuks zijn 1580 en 1581 twee jaren waarin geen enkel onderwerp echt domineert. De intrede van de Franse kroonprins in 1582 in Antwerpen was met vier pamfletten slechts bescheiden aanwezig in het totaal aantal pamfletten voor 1582.³⁰ Zijn aanval op de stad in 1583 domineert echter het corpus voor dat jaar.³¹ De successen in deze periode van de nieuwe landvoogd Alexander Far-

²⁸ Zo werd Don Juan na zijn dood opgevoerd in een pamflet dat een brief van zijn opvolger Alexander Farnese en de reactie op die brief door de Staten bevat (Kn 432 en 433).

²⁹ Accord et alliance faicte entre mons, le dvc d'Anioy, Alençon, etc. d'une part: et les Prelats, Nobles et deputez des villes representans les Estatz generaux des pays bas, d'autre part, Antwerpen, Plantijn, 1578 (in verschillende versies?: Kn 376, 377 en 378); Antwoorde van de Generale Staten vande Nederlanden, op de propositie die henlieden is ghedaen van weghen de Keyserlijcke Maiesteyt, by den deurluchtigen Heere Ottho Heynrick, Antwerpen, Plantijn, 1578 (verschillende versies: Kn 345, 346, 347 en 348); Over vredesonderhandelingen tijdens de opstand, zie: Violet Soen, *Vredehandel. Adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1581)* (Amsterdam: Amsterdam University Press 2012). In dit werk worden ook pamfletten over dit onderwerp bestudeerd, zie p. 35.

³⁰ Pierre L'Oyseleur dit de Villiers, *La ioyeuse & magnifique entrée de Monseigneur François de France ... dvc de Brabant, d'Anjou, Alençon, Berri, &c. en sa tres-renommée ville d'Anvers*, Antwerpen, Plantijn, 1582 (Zowel in het Frans als het Nederlands, Kn 585 en 586); *Een dialogue oft tsamensprekinghe tusschen de goetwillighe Ghemeynte ende ... die Hertoghe van Aniou ...*, Molijns, Antwerpen, 1582 (Kn 588 en 588A).

³¹ Het meest terugkomende pamflet met zes exemplaren is *Corte verclaringhe ghedaen by borgemeesteren, schepenen ende raedt der stadt van Antwerpen, nopende den aenschlach teghen de selve stadt aengericht den XVII. deser maent ianuarij MDLXXXIII. stylo nouo.*, Antwerpen, Plantijn, 1583 (Kn 636, 637, 638, 639, 639A, 640) Maar ook acht andere pamfletten zijn aan de furie gerelateerd (Kn 635, 635A, 642, 644, 645, 646, 646A, 648).

nese, die Don Juan in 1578 had opgevolgd en na jaren van crisis het centrale Spaanse gezag in de Nederlanden opnieuw successen bracht, vonden hun weg niet naar de Antwerpse persen.³²

Naast de passages van Anjou, is ook de mislukte moordpoging op Oranje door Jauregui een terugkerend onderwerp in 1582.³³ De vogelvrijverklaring van diezelfde Oranje door Filips II in 1581 vernamen de lezers van pamfletten enkel via de *Apologie*, de reactie hierop van Oranje. Deze tekst, een van de belangrijkste propagandateksten uit het kamp van de prins, werd meteen na de vogelvrijverklaring onder zijn persoonlijke supervisie geredigeerd en in vier talen (Nederlands, Frans, Engels en Latijn) gepubliceerd.³⁴ In het corpus zijn enkel de Franstalige en Latijnse uitgave terug te vinden.³⁵ Bovendien staat op de titelpagina van beide pamfletten vermeld dat ze in respectievelijk Delft (uitgever niet vermeld) en Leiden (bij Silvius) zijn gedrukt, terwijl onderzoek stelt dat beide drukjes in Antwerpen van de pers kwamen bij respectievelijk Plantijn en van den Rade.³⁶ Twee niet in het corpus opgenomen uitgaves geven dan weer aan in de Scheldestad te zijn gedrukt, terwijl ze in de Noordelijke regio's van de Nederlanden werden geproduceerd.³⁷ Over het geheel moet worden opgemerkt dat hoewel Oranje ten tijde van de publicatie zijn residentie in Antwerpen had, de stad duidelijk niet het voornaamste productiecentrum voor deze tekst was.

Voor de twee laatste jaren van de Antwerpse republiek (1584-'85) zijn er in het corpus betrekkelijk weinig pamfletten – drieëntwintig in totaal – terug te vinden. Bovendien is meer dan een derde van dat volume – acht om precies te zijn – buiten de stad uitgegeven.³⁸ Naast een in 1584 in Parijs uitgegeven verantwoording van de Franse Furie, gaat het hierbij uitsluitend om uitgaves van het verdrag van de overgave van de stad aan Farnese. Ook de productie in Antwerpen werd getekend door de successen van de landvoogd. Naast een in pamfletten uitgevochten polemieek tussen de Gentse en Antwerpse magistraten over de overgave van de respectievelijke steden, gaat het vooral om publicaties van zendbrieven van de prins van Parma en uitgaves van het verdrag van

³² Over Farneses campagne, zie Violet Soen, 'Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt: The Campaign of Governor-General Alexander Farnese (1578-1592)', *Journal of Early Modern History* 16 (2012) 1-22 <doi:10.1163/157006512X620627> voor de receptie van Farneses offensief in pamfletten, zie p. 18.

³³ *Cort verhael van t' moordadich feyt geperpetreert inden persoone vanden ... prince van Oraengien ...*, Antwerpen, Plantijn, 1582 (drie versies waarvan één in het Frans, Kn 590, 592, 593).

³⁴ Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590*, 151-153.

³⁵ Kn 556 en 563.

³⁶ Voor de verschillende uitgaves van de *Apologie*, zie: Paul Valkema Blouw, *Typographia batava 1541-1600: in ordinem digessit A.C. Schuytvlot: repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600: a repertorium of books printed in the Northern Netherlands between 1541 and 1600* (De Graaf 1998) 31-33.

³⁷ Blouw, *Typographia batava 1541-1600*.

³⁸ Kn 687, 713, 739, 742, 743, 745, 747 en VA 28 werden buiten de stad gepubliceerd.

de overgave.³⁹ Opvallend is dat er geen berichtgeving van tijdens het beleg van de stad (juli 1584-augustus 1585) is terug te vinden. De datering op de drukjes is slechts tot op een jaar na nauwkeurig waardoor enkel via inhoudelijke elementen een nauwkeurigere tijdsbepaling mogelijk is. Doordat de stad meer dan een jaar werd belegerd vonden pamfletten ook geen afzetmarkt buiten Antwerpen. Opvallend is dat het corpus geen verslagen over de belegering bevat die in de Noordelijke Nederlanden werden gepubliceerd. Alleen een Engelstalig pamflet dat een tekst bevat die eind juli 1585 zou zijn gedrukt, verhaalt over de belegering.⁴⁰

Deze kwantitatieve evolutie over een periode van tien jaar loopt voor de Antwerpse casus ongeveer gelijk met de pieken en dalen in het corpus dat Harline voor de gehele Nederlanden samenstelde, met dit verschil dat Harline geen aandacht schenkt aan de piek rond Don Juan.⁴¹ Vanuit dit kwantitatief-inhoudelijk overzicht kunnen enkele eigenschappen van populaire pamfletten worden blootgelegd. Een opvallend gegeven is dat religie geheel naar het tweede plan is geschoven in de pamfletten. Het zijn politieke, aan concrete gebeurtenissen gerelateerde onderwerpen die het corpus domineren. Daarbij is duidelijk dat aan personen gerelateerde onderwerpen voor kwantitatieve pieken zorgden. Als halfbroer van Filips II en succesvolle held uit het Spaanse militaire apparaat na zijn triomf bij Lepanto had Don Juan alvast twee eigenschappen die zeer tegen hem konden worden uitgespeeld. Het is, zoals Geurts aangeeft, aannemelijk dat dit propagandaoffensief meteen na de aankomst van de nieuwe landvoogd werd ingezet vanuit de kringen van Oranje.⁴² Deze vaststelling schept meteen ook een inzicht in de eigenschappen van de Antwerpse pamfletproductie in deze periode: hoewel Don Juan in zijn korte periode als landvoogd geen noemenswaardige passages in het calvinistische Antwerpen maakte of in het bijzonder in conflict lag met het bestuur van de stad, was hij toch het voornaamste nieuwsitem in pamfletten die van de Antwerpse persen afkomstig waren. Daarmee is duidelijk dat de Antwerpse productie inhoudelijk op de gehele Nederlanden was gericht en ze deze markt bediende. Natuur-

³⁹ Philips Marnix heer van Sint Aldegonde, *Copie de la lettre de messieurs les bourgmaistres, & magistrat de la ville d'Anuers, aux Grand-Bailly, ... de la ville de Gand, touchant le traité de paix par eux encommencée avecq les Mal-contens*, Antwerpen, Plantijn, 1584 (Kn 680, ook een Nederlandstalige versie zonder auteursvermelding Kn 679); *Sendtbrievien van die van Gendt, aende Staten van Brabant, ende den steden Bruesselse ende Antwerpen: nopende de onderhandelinge by henlieden beghonst metten vyant*, Antwerpen, Plantijn, 1584 (Kn 683); Alexander Farnese, *Lettre envoyee par le Prince de Parme aux bourgmaistres, escheuins et magistrat de la ville d'Anuers*, Antwerpen, Van den Rade, 1584 (Kn 710, Nederlandstalige versies: 711 en 712); *Articles et conditions dv Traicté fait et conclu entre l'Altesse du prince de Parme, ... d'une part; et la ville d' Anuers, d'aultre part; le xvij. iour d'Aoust l'an M.D.LXXXV*, Antwerpen, Plantijn, 1585 (Kn 737, 738, Nederlandstalige versies: 737 en 738).

⁴⁰ *Themiserie of Antwerpe*, s.l., 1585.

⁴¹ Zie cijfers in: Harline, *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic*, 4. Voor een bespreking, zie 6-7.

⁴² Geurts, *De Nederlandse opstand in de pamfletten 1566-1584*, 61 e.v.

lijk vormde Antwerpen als grootste handelsstad ook op zichzelf een belangrijke nieuwsmarkt.

Anders ligt de interpretatie van de piek die de persoon van Anjou in de pamfletproductie teweeg bracht. De hertog had immers twee belangrijke momenten van 'contact' met de Scheldestad gehad in de vorm van een Blijde Intrede (1582) en de voor hem faliekant aflopende Franse furie van 1583. Zoals hierboven aangehaald is het vooral in 1583 dat een groot deel van de pamfletten over de inval het corpus domineren. Waar het officiële verslag in pamfletvorm van de intrede van 1582 van de hand L' Oyseleur dit de Villier de helft van de vier pamfletten over de intrede uitmaakt, ligt dat geheel anders voor de berichtgeving over de furie.⁴³ Naast de officiële reactie van het Antwerpse stadsbestuur, bevat het corpus ook twee liederen die handelen over de mislukte inval, enkele teksten die over de gebeurtenissen verhalen, maar ook een tekst die in Keulen werd gepubliceerd en de prins van Oranje mee verantwoordelijk stelde voor de Franse acties tegen Antwerpen. Ook een reactie van Oranje op de Furie vond zijn weg naar de persen. De pamfletproductie rond deze gebeurtenis is dan ook een goed voorbeeld van de verscheiden vormen die pamfletten in het corpus hebben en de verschillende genres waarmee over éénzelfde gebeurtenis werd bericht.

GENRES EN TYPOLOGIE

Zoals in de inleidende passage reeds werd opgemerkt, is het moeilijk om uit te maken welk drukwerk precies als een pamflet kan worden beschouwd en welke criteria daarvoor kunnen worden gehanteerd. Zoals Monica Stensland in haar analyse van de Habsburgse communicatie tijdens de Opstand een opdeling maakt binnen de verscheiden communicatietechnieken en -vormen waarvan dat regime zich bediende, kunnen ook binnen het genre van pamfletten verschillende types worden aangetroffen.⁴⁴ Binnen het hier behandelde corpus kunnen vijf subtypes van pamfletten worden onderscheiden.

Een vanzelfsprekend type is dat van de *verhalende teksten* over belangrijke gebeurtenissen. Deze pamfletten proberen een aansprekend verhaal te brengen over gebeurtenissen als de Spaanse Furie, de Blijde Intrede van Aartshertog Matthias in Brussel, de intrede van Anjou in Antwerpen en de Franse Furie. Dit type is goed voor 24 van de 158 pamfletten. Een iets talrijker type pamflet

⁴³ Over de Intrede en het verslag zie: Anne-Laure van Bruaene, 'Spectacle and Spin for a Spurned Prince. Civic Strategies in the Entry Ceremonies of the Duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582)', *Journal of Early Modern History* 11 (2007) 263-284 <doi:10.1163/157006507782263308>; Emily J. Peters, 'Printing Ritual: The Performance of Community in Christopher Plantin's La Joyeuse & Magnifique Entrée de Monseigneur Francoys ... d'Anjou', *Renaissance Quarterly* 61 (2008) 370-413 <doi:10.1353/ren.0.0121>.

⁴⁴ Monica Stensland, *Habsburg Communication in the Dutch Revolt* (Amsterdam University Press 2012) 18-24.

(29 stuks) is dat waarin een *verdrag of akkoord* wordt gepubliceerd en wordt becommentarieerd. Vooral in de commentaarstukken komt het retorisch karakter van dit type pamflet sterk naar voor. Daarenboven hebben verdragen op zichzelf ook een propagandawaarde. Een derde type is dat van de *open brieven en redevoeringen van belangrijke actoren, instellingen en middengroepen*. Het kan dan gaan om brieven tussen zulke actoren onderling die door één van beide correspondenten in de openbaarheid werden gebracht, zoals de *Brief der Staten van Artois, ende der ghedeputeerden van Henegauwe ende Douay: tot de ghedeputeerde van de generale Staten van de Nederlanden, vergadert in de stadt van Antwerpen* uit 1579.⁴⁵ Ook bevat het corpus open brieven die op zulk een manier zijn gesteld dat duidelijk blijkt dat ze voor onmiddellijke circulatie in de openbaarheid bedoeld waren. Een voorbeeld hiervan is de *Corte verclaringe ghedaen by borgemeesteren, schepenen ende raedt der stadt van Antwerpen, nopende den aenslach teghen de selve stadt aengericht den XVII. deser maent ianuarij MDLXXXIII. stylo nouo*, die in zes verschillende versies in het corpus aanwezig is.⁴⁶ In totaal is dit subtype met 40 stuks goed voor een kwart van het corpus. Een vierde type – de *afgeworpen brieven en teksten toegeschreven aan belangrijke* – is verwant aan het voorgaande doordat het auteurschap wordt toegeschreven aan voorname politieke en militaire actoren. Door het initiële private of semiprivate karakter van briefwisseling verschilt dit vierde type echter grondig van het voorgaande. De onderschepping van brieven was veelvoorkomende praktijk in deze periode, maar vanzelfsprekend valt manipulatie van onderschepte teksten of het fingeren van zulke brieven om tot belastende pamfletten te komen evenmin uit te sluiten. Zo zou Don Juan bijvoorbeeld zelf een lek van stukken uit zijn persoonlijke correspondentie hebben georganiseerd.⁴⁷ Sommige pamfletten, zoals *Lettres adressantes aux Estatz et peuple de Brabant, Holand, Zeland etc. et particulièrement à ceux d'Anuers* gepubliceerd in Keulen in 1583, zijn moeilijk te onderscheiden van pamfletten uit de derde categorie.⁴⁸ De meest typische voorbeelden van dit type drukwerk zijn de afgeworpen brieven van Granvelle. Hoewel de kardinaal zich al voor het uitbreken van de Opstand had teruggetrokken uit de Nederlanden, bleef hij een geliefd onderwerp van spot en diende hij als belichaming van alles wat verkeerd was aan het regime. Dit genre is met 17 stuks betrekkelijk beperkt aanwezig in het corpus. Het laatste subtype dat onderscheiden kan worden zijn *polemiserende* teksten. Onder dit type vallen pamfletten zoals de *Apologie* van Oranje en vele teksten van zijn medewerker Marnix van Sint-Aldegonde. Natuurlijk hebben bijna alle pamfletten een

⁴⁵ Kn 430.

⁴⁶ Kn 636, zie andere nummers supra.

⁴⁷ Stensland, *Habsburg Communication in the Dutch Revolt*, 83.

⁴⁸ Kn 656.

polemiserend karakter, maar wat de pamfletten in deze categorie kenmerkt, is dat ze een geschreven en gepubliceerde reactie vormen op gebeurtenissen of op andere teksten. Dit genre is goed voor 37 stuks.

Uiteraard zijn deze categorieën geen rigide opdelingen waaraan auteurs en uitgevers zich strikt hielden, maar een onderverdeling die vooral de hedendaagse lezer een beter inzicht wil bieden. Het is dan ook moeilijk om een deel van de drukjes in het corpus onder één van de categorieën te plaatsen, omdat ze kenmerken hebben van meerdere types. De combinatie van titel, inhoud, stijl en (wanneer bekend) auteur maken dat een tekst onder één van de types is ondergebracht. De onderverdeling is voor deze bijdrage vooral relevant omdat ze aantoont dat er rond gebeurtenissen en personen verschillende genres pamfletten werden gepubliceerd. Zo werden rond de gebeurtenissen waarin Anjou in 1582 en 1583 de hand had zowel verhalende pamfletten (over de Blijde inkomst en de Furie), mededelingen van instellingen (het Antwerps stadsbestuur) als polemiserende teksten (over de rol van Oranje) gepubliceerd. Deze verschillende genres droegen echter allen bij tot het overtuigen van het publiek en het bevestigen van gemeenplaatsen.

De vijf verschillende genres vertonen bovendien gelijkenissen met andere vormen van communicatie. Verhalende pamfletten liggen in de lijn van mondelinge communicatie en gaan in sommige gevallen, zoals bijvoorbeeld de verslagen van Blijde Intredes, ook terug op gesproken woord, zoals redevoeringen die werden gebracht tijdens deze manifestaties. Ook polemische pamfletten hebben door hun zoeken naar dialoog zulke gelijkenissen met het gesproken woord. Afgeworpen brieven verwijzen dan weer naar handgeschreven teksten.⁴⁹ Publicaties van en over verdragen en edicten verwijzen dan weer naar zulke openbaar kenbaar gemaakte teksten.⁵⁰ Door te onderzoeken welke aard pamfletten hebben die werden uitgegeven rond een gebeurtenis, na te gaan in welke talen ze werden gepubliceerd en oog te hebben voor diversiteit of monocultuur in de gedrukte berichtgeving rond een fenomeen, kan dus naast kwantitatief onderzoek een aanvullend inzicht geboden worden in de manier waarop de publieke opinie zijn weg vond naar de persen en er tegelijk door werd gevormd.

⁴⁹ Een interessant inzicht over het blijvend belang van schriftelijke communicatie in deze periode is te vinden in Sarah Verhaegen, 'Early Modern Noblemen and the Use of Paper Communication Media: The Media-Politics of the "Lesser" Nassau (c. 1570-1620)', *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 36 (2012) 35-49 <doi:10.1179/0309656411Z.0000000003>.

⁵⁰ De publicatie van edicten vormde voor het Habsburgse regime een belangrijke communicatievorm die Stensland in haar werk onderscheidt van pamfletten. Dat laatste type werd, zeker in zijn polemiserende vorm, weinig gebruikt door de loyale partijen, zie: Stensland, *Habsburg Communication in the Dutch Revolt*, 19-20 en 36.

ACTOREN: DRUKKERS EN AUTEURS

Nu ik de meest aanwezige en de opvallend afwezige onderwerpen in het corpus heb besproken waarbij eveneens ingegaan werd op de verschillende genres die daarbij werden gehanteerd, wil ik mij afsluitend richten op de actoren achter deze pamfletproductie. Dat zijn voornamelijk de auteurs van de teksten en de drukkers die doorgaans ook als uitgevers handelden. Zij maakten immers keuzes om al dan niet over onderwerpen te schrijven en verkozen daarbij bepaalde genres en talen. Ook besloten ze zich al dan niet expliciet kenbaar te maken of te publiceren onder schuilnamen.

Binnen het corpus van de in de Scheldestad gedrukte pamfletten valt meteen de voorname rol van de drukkerij van Plantijn op.⁵¹ Met 65 van de 122 in Antwerpen geproduceerde pamfletten, is de meest bekende Antwerpse drukker uit deze periode meteen goed voor meer dan de helft van de productie. Uit de geschiedenis van de Plantijnse drukkerij blijkt duidelijk dat de Spaanse Furie een kantelpunt was.⁵² Door de tanende export naar Spanje ging immers een belangrijke bron van inkomsten verloren. Plantijn anticipeerde echter op de veranderingen van deze periode. Tussen 1578 en 1581 in slaagde hij erin de privileges van drukker des konings en drukker van de Staten-Generaal te combineren. Na het opzeggen van de gehoorzaamheid aan Filips II bij de Akte van Verlatinghe in juli 1581, gaf Plantijn zijn oorspronkelijk privilege op en begon hij nadrukkelijk de laatste titel van drukker van de Staten te gebruiken, al deed hij dat op basis van mijn vaststelling niet consequent. Bovendien drukte Plantijn al te beladen teksten niet onder eigen naam, maar werden zulke teksten gepubliceerd onder de naam van medewerkers en verwanten. Zo zijn ook in mijn verzameling pamfletten enkele drukwerken terug te vinden die verschenen onder de naam Spore, De Bruyn en Rivière, maar die afkomstig moeten zijn geweest van de persen van Plantijn.⁵³ Daarenboven wordt ook aangemonen dat de Plantijnse persen werden gebruikt om volledig anonieme pamfletten te produceren.

Naast Plantijn is Willem Silvius op grote afstand de tweede meest productieve drukker uit deze periode. Deze uit 's Hertogenbosch afkomstige drukker had zich in 1561 in Antwerpen gevestigd. In de loop van 1579 keerde hij opnieuw noordwaarts, ditmaal naar de nieuwe universiteitsstad Leiden.⁵⁴ Daar publiceerde hij zoals reeds gezegd in 1581 nog onder de dubbele plaatsnamen Antwerpen en Leiden de Apologie van Oranje. Een derde betrekkelijk produc-

⁵¹ In deze passage worden alleen de binnen Antwerpen geproduceerde pamfletten besproken.

⁵² Over de Plantijnse drukkerij in de jaren na de Spaanse Furie, zie: Voet, *The Golden Compasses. The History of the House of Plantin-Moretus.*, 84-105.

⁵³ *Ibid.*, 99.

⁵⁴ Fruytiers, 'Silvius, Willem', *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek.* 1147-1148.

<http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu07_01/molh003nieu07_01_1908.php> [bezocht 7 februari 2013].

tieve drukker is Gillis Van den Rade. Ook Van den Rade was niet afkomstig uit Antwerpen, maar vestigde zich vanaf 1570 in de stad en verhuisde in 1584 naar Franeker.⁵⁵ Over de grootte van het drukkerswezen in deze periode in Antwerpen zijn geen exacte cijfers beschikbaar, maar schatting maken gewag van 140 drukkers, boekverkopers en uitgevers die in de stad actief waren. Hiermee was Antwerpen samen met Parijs en Venetië een typografisch centrum in Europa.⁵⁶

Tot slot wil ik nog kort ingaan op de rol van auteurs. Daarbij is natuurlijk de plaats van de entourage van Willem van Oranje een evident punt van aandacht. Van de auteurs die expliciet in de pamfletten worden vermeld, is Marx van Sint-Aldegonde veruit de meest terugkomende naam. Daarnaast waren er vooral institutionele auteurs zoals het Antwerps stadsbestuur en de Staten die ook uitgesproken in het kamp van de opstandelingen zijn onder te brengen. Dit wekt terecht de indruk dat de propagandamachine van de Prins de Antwerpse pamfletproductie domineerde.⁵⁷ De band tussen Oranjes kringen en de voornaamste drukkers, met voorop Plantijn, lijkt vooreerst commercieel en pas in tweede instantie inhoudelijk te zijn, maar dat er goede relaties waren lijkt de analyse van dit corpus te bevestigen.

Toch zijn er nuances aan dit beeld toe te voegen: Oranje zelf is niet vaak het voornaamste onderwerp van berichtgeving en hij publiceerde als auteur amper teksten onder eigen naam in Antwerpen. Ook zijn er in het corpus, zij het beperkt, stemmen te vinden die weliswaar actoren waren binnen de Antwerpse stadrepubliek, maar buiten de kringen van Oranje zijn te plaatsen. Opvallend aan zulke pamfletten, zoals *Protest vande christelijcke ghemeynte binnen Antwerpen* uit 1579, is dat de auteurs onbekend zijn of zeer vaag omschreven zijn.⁵⁸ Slechts na een aandachtige lezing is duidelijk dat het om de Lutheraanse gemeente van Antwerpen gaat. Ook een drukker en plaats van uitgave ontbreken. Teksten van auteurs die niet makkelijk kunnen worden geassocieerd met georganiseerde pamfletproductie, lijken dus in kwantitatief opzicht een marginale positie in te nemen. Niettemin is het gegeven dat zulke stemmen überhaupt hun weg naar de persen vonden wel een relevante vaststelling. Dit toont immers aan dat propaganda en publieke opinie geen monolieten waren die van bovenuit werden geconstrueerd.

⁵⁵ A. Schouteet, 'RADE, Gillis van den (ca. 1550-ca. 1620)', *Nationaal Biografisch Woordenboek* 709-717.

⁵⁶ de Nave, 'Antwerpen, dissident drukkerscentrum in de 16de eeuw: algemene synthese', 17.

⁵⁷ Over de propagandamachine van de prins, zie vooral: René van Stipriaan, 'Words at War: The Early Years of William of Orange's Propaganda', *Journal of Early Modern History* 11 (2007) 331-349 <doi:10.1163/157006507782263362>; Voor een grondige analyse van de beeldvorming rond Oranje, zie: Peter J. Arnade, *Beggars, Iconoclasts, and Civic Patriots: The Political Culture of the Dutch Revolt* (Cornell University Press 2008) 260-303.

⁵⁸ *Protest vande christelijcke ghemeynte binnen Antwerpen, toeghedaan der Confessien van Ausborch, op de articulen vande pacificatie van Nederlant, ghemaect tot Cuelen den xvij. Julij, etc.*, [Antwerpen], 1579 (Kn 486).

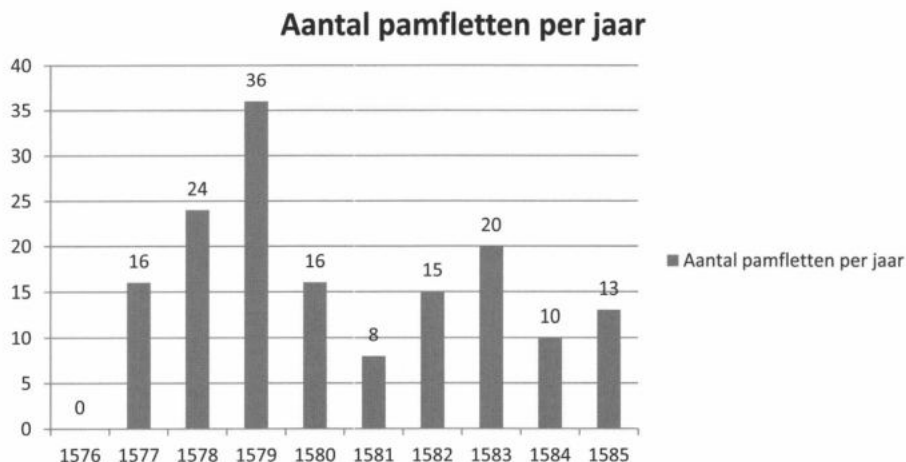
CONCLUSIE

Door de kwantitatieve evoluties in het overgeleverde corpus te analyseren werd duidelijk dat vooral nieuws over personen, respectievelijk Don Juan en Anjou, voor pieken in de Antwerpse pamfletproductie zorgde. Beide politieke actoren en hun daden werden door de verschillende actoren uit het communicatieve web voldoende interessant bevonden om als onderwerp te dienen van pamfletten. De strategische keuzes die die actoren op dit vlak maakten kwamen daarbij tegelijk tegemoet aan de publieke opinie (een onderwerp diende immers een voldoende grote markt aan te boren) en construeerden deze (uitgevers en auteurs legden immers accenten en hadden ruimte om binnen de beperkingen van de markt keuzes te maken voor onderwerpen). Een opvallende vaststelling is tevens de zeer beperkte plaats die religieuze debatten in de pamfletproductie toebedeeld kregen. Hoewel de hier behandelde periode in de geschiedenis van Antwerpen te boek staat als één van religieuze radicaliteit, zijn daar in het geanalyseerde corpus amper directe sporen van. Uit deze bijdrage blijkt dat ook subgenres van pamfletten een belangrijke variabele waren in het communicatief web. Met de keuze voor een bepaald genre appelleerden auteurs en uitgevers immers aan andere vormen van communicatie en ontleenden ze daaraan autoriteit.

Als voornaamste productiecentrum van drukwerk in de Nederlanden bediende Antwerpen naast zijn eigen markt ook een hinterland. Om de verhouding tussen het Antwerpse en buitenstedse publiek in kaart te brengen is echter een diepgaand onderzoek nodig over verspreiding en de logistiek daarvan. Ook het proces van toe-eigening van drukwerk en andere communicatievormen binnen de stad roept vragen op waarvan de antwoorden een relevante bijdrage kunnen bieden tot een beter begrijpen van deze vooralsnog weinig bestudeerde periode uit de Antwerpse stadsgeschiedenis. Deens werk over Amsterdam maar ook werken over andere regio's en periodes kunnen als inspirerend voorbeeld dienen voor zulk een studie.⁵⁹

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld Filippo De Vivo, *Information and Communication in Venice: Rethinking Early Modern Politics* (Oxford University Press 2007); en Daniel Bellingradt, 'The Early Modern City as a Resonating Box: Media, Public Opinion, and the Urban Space of the Holy Roman Empire, Cologne, and Hamburg ca. 1700', *Journal of Early Modern History* 16 (2012) 201-240 <doi:10.1163/157006512X644784>.

BIJLAGE 1: VOLUMES PER JAAR (PAMFLETTEN GEPRODUCEERD IN ANTWERPEN EN TEKSTEN GEDRUKT BUITEN ANTWERPEN MET ANTWERPEN ALS ONDERWERP)

BIJLAGE 2: SAMENSTELLING CORPUS

Knuttel (Kn)

- 1577:
258, 259, 287, 287A, 288, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 310A, 311, 312, 319
- 1578:
338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 344A, 345, 346, 347, 348, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 375, 376, 377, 378, 381, 397
- 1579:
320, 329, 403, 406, 428, 429, 430, 432, 433, 435, 436, 440, 441, 442, 443, 445, 453, 454, 455, 456, 457, 467, 468, 469, 474, 475, 483, 484, 485, 486, 487, 493, 495, 509, 517
- 1580:
519, 521, 522, 523, 524, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 537A, 537B, 545
- 1581:
552A, 553, 556, 563, 572, 575, 577, 579
- 1582:
585, 586, 588, 588A, 590, 592, 593, 595, 601, 606, 607, 609, 611, 612, 619
- 1583:
631, 632, 635, 635A, 636, 637, 638, 639, 639A, 640, 642, 644, 645, 646, 646A, 648, 656, 656A, 663, 674

- 1584:
678, 679, 680, 683, 687, 710, 711, 712, 713A, 714A
- 1585:
725A, 728A, 728B, 737, 738, 739, 740, 742, 743, 744, 745, 747

Van Alphen (VA):

- 1577:
18
- 1579:
22
- 1585:
28